

лення і відродження, нових засобів і нових директив, відповідних до вимог нового життя. Не дждавшись тут виходу з трудного становища, вона кидала одно й друге: Русь і її віру, та мандрувала до котрогось з більш виразистих, більш активних сучасних таборів.

Більшість шшла за відродженою державною шляхетською церквою; меншість — дуже мала меншість, що хотіла бути послідовною у своїй опозиції папству, у своїй критиці католицької доктрини і церкви, — приставала до котроїсь евангеліцької доктрини: котроїсь, власне, з найбільш радикальних у таким разі. Все менше зоставало таких, що лишались на старім ґрунті й чекали розв'язки, бажаючи зберегти зв'язок з своєю народністю — через стару культуру і стару церкву, а з другого боку — не відірватись і від сучасного державного, шляхетського життя, щоб не загубити привілейованих соціальних позицій. Супроти скріплення католицької реакції, непримиренної і невблаганної супроти схизматиків, і такої ж тактики уряду се ставало все тяжчим. А з православної проповідниці тим часом лунали голоси, які тільки страшили, остерігали від яких-небудь компромісів, але кінець кінцем не давали конкретної програми для тих, які не хотіли зрікатись реального життя в ім'я спасіння душі. На українським Синаї — Святій Афонській горі піднялась велична постать великого нігіліста, красномовного заперечника сих реальностей життя в ім'я крайніх принципів аскетизму — відродженого афонського ригоризму, котрого впливи скріпились у нас на Україні в сім часі: в опозиції успіхам латинства і реформації одночасно. Їх посвідчує ся плеяда святогорців і їх учеників кінця XVI в.: поруч Івана Вишенського — Йов Княгиницький, Захарія Копистинський, Ісайя Копинський та інші.

Їх неґація не зосталась безрезультатною в складнім процесі формування нового українського життя, в далеких перспективах життя. Але тим часом, між іншими несприятливими обставинами, їх тяжкі «невитерті чоботища» також дуже дошкульно потоптали і без того кволі парості реформаційного руху, які були проросли на українським ґрунті. Так як, з другого боку, помітно підбили й ті проби погодження церковних традицій з реальними вимогами біжучого життя, що їх висували передовики сучасного національного, мішанського активу.

Се далі побачимо — поки ж що перед нами ще тільки перші гromи нашого афонського пророка.

Перші писання Вишенського: меморіал львівського братства і «Писаніє до всіх в Лядській землі живущих». Вишенський — одна з найбільш яскравих і близьких нам постатей нашої літератури. Світогляд його досить тісний, круг об-

разів невеликий. Вся вага і сила його в емоціональній стороні: в сильнім, поривистім пафосі. Сей риторичний пафос — його зброя. Він промовляє і добивається ним до нашого почуття на віддалі трьох століть та робить для нас зрозумілими, людськими, тим самим близькими свої погляди — безко-нечно далекі теоретично, давно пережиті, чужі і навіть ворожі. Ми знаємо достеменно, чим жив і болів сей далекий странник, сидящий в безмолві афонської печери. Через те його індивідуальність ближча нераз нам, ніж люди, які жили дуже недавно, інтересами, значно ближчими до наших. Се секрет літературної творчості. Чудо творчої емоції, котрою поборюється час і простір. Те, чим взагалі дорога і важна нам історія літератури.

Але коли від сього загального враження, такого яскравого і виразного, схочемо перейти до деталей, коли поспробуємо уяснити собі еволюцію сей творчості, що навіть у дохованих до нас творах обіймає все-таки цілу четвертину століття, коли схочемо вислідити, які саме конкретні події викликали сю творчість і викликали далі її відгомони, — ми стрінемося з непереборними неясностями і прогалинами в наших відомостях, незважаючи, що писання Вишенського дуже займали учених — українських, російських, польських, і протягом останніх тридцяти-сорока літ коло нього збиралася доволі значна література. Крім «Слова о полку Ігоревім» і старого київського літопису ледве ще котрий твір нашого старого письменства чи який письменник може похвалитися такою увагою¹

¹ Увагу викликали твори Вишенського головню після того, як Костомаров опублікував чотири з них (властиво — п'ять) в Актах Южной и Зап Руси, з рукопису кінця XVII в Петерб. Публ. Бібл., бувшого гр. Толстого — Рус. Q. N. 243. Потім Голубев у I т. своєї монографії «Петръ Могила» (1883) надрукував два псевдонімні твори Вишенського, не вгадавши їх авторства; з копії Київської Духовної Академії (відгадали автора потім Сумцов і Франко). А в Архиві Юго-Зап. России I. VII (1887) з тої ж пізнішої копії Київ. Дух. Акад. подав ще кілька писань уже з іменем Вишенського. Франко і Гн. Житецький в Киев. Старині 1889 і 1890 доповнили їх число ще

Підгірцях коло Бродів (тепер у львівськ. монастирі св. Онуфрія), і з того ж рукопису Петерб. Публич. Бібліотеки № 243 принадлежність їх Вишенському виявилася з змісту його збірника («Терміни»), що знайшовся в підгорецьк. збірнику. Після того Франко (в Записках Львів. т. XXXVI, 1900) довів авторство Вишенського ще для афонського послання 1597 р.; надрукованого тоді ж в острозькій «Книжиці», і тим круг писань Вишенського замкнувся, поки що принаймні

Старша література про нього вичислена в монографії Франка Новітша починається статтею ак Сумцова в Киев. Стар. 1885 р. «Іоаннь Вишенскій, южнорусскій полемистъ начала XVII ст.» За нею пішла стаття Франка (під псевд. «Миронъ»), там же 1889, IV «Іоаннь Вишенскій. Новыя данныя для оцѣнки его литературной и общественной дѣятельности», з додатком

Життя і діяльність Вишенського до 1590-х років нам зовсім незнані. Він називає себе то Вишенським, то «з Вишні», очевидно — вказуючи на своє походження з Судової Вишні в Перемишльщині, уже звисної нам шляхетської станиці — місця шумливих соймиків Руського воєводства¹.

невиданих статей з Підгорецького збірника Потім *Гн Житецького* «Литературная діяльність Іоанна Вишенського», з додатком невиданих творів, К Ст 1890, VI *Франко* 1892 р випустив популярну статтю «Іван Вишенський, руський писатель XVI віку» (передрук з «Хлібороба»), а 1895 р вийшла його книга «Іван Вишенський і єго твори», Львів (Літературно-Наукова Бібліотека кн 21—30) — пайбільша і пайважніша з праць, присвячених сьому письменникові (536 ст малою форматом, з того головну частину, ст 77—416, займає перегляд поодиноких творів, для усталення їх хронології і «діалектики розвою», перша частина — огляд літератури, третя, ст 417—198 — перегляд біографії і характеристика) Книга викликала дві великі рецензії самостійного значення ак Студинського в Записках львівських т V, 1895 і ак Кримського в К Старині 1895 р кн IX і X Франко додав ще потім до своєї монографії невеличку статейку в львів Записках 1900 р про згадане афонське посланіє Я чимало дав Вишенському місця в VI т Історії України, 1907, ст 407—8, 471—3 й інш Др В *Щурат* у львів Записках, т 87, 1909 р п з «До біографії і писань Івана з Вишні» подав деякий рукописний матеріал Проф. *Й Третяк* у своїй книзі «Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej», 1912, присвятив Вишенському чималий розділ *М Возняк* — ще більший в т II своєї Історії Української Літератури, 1921 Ак *Перетц* у Науковім Збірнику за р 1924 умістив студию «Іван Вишенський і польська література XVI в», перероблена і побільшена, вона вийшла в томі 101 № 2 Сборника отд рус языка рос акад Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв 1926

Як бачимо, Ів Франкові належить львина пайка сєї літератури Та найбільше зробив він для популяризації Вишенського як діяча і письменника та його ідеології своєю поемою «Іван Вишенський», виданою в збірнику «Із днів журби» 1900 р і потім не раз передрукованою окремо Про неї спеціальна студія *Щурата* «Франків Іван Вишенський», Льв 1925, він уставляє такі моменти в розвою занять Франка Вишенським в 1886—7 рр, помагаючи упорядковувати археологічну виставу, Франко зацікавився збірником, присланим на виставу з Підгорецького монастиря і уміщеними в нім творами Вишенського, в 1889 р, розчитуючися в біографії Гуттена, написаній Штравсом, і в поемі К Ф Майєра про Гуттена, Франко утворив собі той образ Вишенського, що ліг основою і його поеми, і його монографії про Вишенського, написаної зимою 1892—3 р Констатуючи близьку і безумовну залежність Франкової поеми від Майєрової, др *Щурат* дає зрозуміти, що під-впливом сєї концепції писав Франко свою монографію про Вишенського, і тим пояснює перевагу поетичної інтуїції над історичним аналізом у сій книзі, підчеркнену свого часу ак Кримським У дійсності поетична інтуїція не перешкоджає монографії Франка бути твором вповні науковим поет у ній ніде не зводить на манівці дослідника, хоча й дає йому імпульси

¹ Про се прізвище велась свого часу маленька дискусія Ак Кримський вважає, що Іван був тільки «з Вишні» і не мав фамілійного прізвища «Вишенський», як допустив Франко (с 419) Др *Щурат*, переглянувши цілий ряд імен «з Вишні» і «Вишенських» у старім помяннику Добромильського монастиря, думає, що Іван був-таки «Вишенський» Але се зостається все-таки неясним — наскільки се ім'я було тверде в його роді, на своїх творах він себе зве «Іван мних в Вишні», «Іван інок з Вишні», «странник реченний Вишенский», «Іван Русин Вишенский»

Про походження своє він не сказав ні слова — був він міщанином, поповичем чи дрібношляхетским потомком? Так само не натякнув нічого на час свого народження, і всякі проби розшукати в документах що-небудь про се досі були безрезультатні З огляду, що в 1621 р. кияни вважали Вишенсько-го ще живим, ухваляючи викликати на Русь з Афонської гори «преподобних мужей Россовъ въ житїи и богословїи цвитущихъ», і в їх числі його — «Іоана порекломъ Вишенско-го», приймають, що він родився в середині XVI в., в 1540-х або 1550-х рр. Та може бути, що був і дещо старшим, і тоді се могло б кинути деяке світло і на його перші літературні відомості.

Діло в тім, що в 1540-х роках латинським священиком у Судовій Вишні був звисний уже нам Мартин Кровицьки, приятель Оріховського, що разом з ним виступав в обороні особливостей східного обряду, оженився, стратив через се ласку свого патрона Кміти і свою посаду у Вишні та, перейшовши на місце Станкара до Пінчова, став одним з стовпів польської реформації, а в письменстві — одним з найважливіших (поруч Рея) антикатолицьких публіцистів і зачинателів польської літературної мови. Новіший біограф його вияснює, що на парафії вишенській Кровицьки був досить довго, кільканадцять літ, від р. 1535 приблизно до 1551 р.¹, значить, мусив знати тутешніх людей, і його знали, і та велика хрїя, що була ним піднята зимою 1550—1 р. серед католицького духовенства, і до живого захоплювала всіх «нас — перемишлян», як висловився Оріховський, мусила особливо живо інтересувати вишенців, а спеціально — тутешніх русинів. Піднята Кровицьким з'їдлива критика католицької церкви й оборона тих відмін, котрими руська церква відрізнялася від церкви латинської, мусила їх дуже захоплювати. Коли в грудні 1550 р. Кровицьки на зборі латинського духовенства в Перемишлі з незвичайним завзяттям виступав за те, «аби Руси не перехрещувано, причастя під обома видами, так як то Христос уставив і апостоли і стара церква заховувала, не відмовлювано, тим хто того собі жадають», а целібат щоб знесено — задля очищення духовенства від теперішньої розпусти. Коли він словом і власним прикладом пропагував ці тези, завів причастя на православний взір, хлібом і вином, у своїй парафії. Коли, незважаючи на остро-рогу, зроблену йому місцевим біскупом, тут-таки в Вишні, під час соймаку 1550 р., сам оженився й іншим теж радив. Коли перемишльський духовний суд його за се виклинав і вилучав з церкви, а його прихильники підіймали крик, які то

¹ Marcin Krowicki, przedstawił Henryk Barycz, Reformacja w Polsce IX—X, 1924

«на Русі дивні речі діються — засуджують проти закону божого і людського чоловіка за те, що оженився, позбавляють честі за те, що не помиї, а кров господню давав людям пити з чаші». Коли Кровицькі, отрясаючи порошок від ніг своїх, заявляв, що на нього — вірного слугу божого піднявся Антихрист в образі католицької церкви, — можна собі уявити, який розголос і враження се робило серед вишенської Русі і серед усього, що було тут хоч трохи інтелігентного!

Отже, коли прийняти, що будучому мніхові Іванові в тім часі, 1550—1, було вже років 12—13, — а се зовсім можливе¹, — то можемо зміркувати, яке враження на його імпульсивну, вразливу уяву все се мусило зробити, — як мусили захопити його релігійні дебати, в котрих стрінулись погляди католицькі, православні і євангелицькі! Перші, найбільш голосні, акти сеї полеміки пройшли перед його очима в самих початках свідомості, і пізніші писання Кровицького, котрого він знав особисто, і зносили з ним міг і потім підтримувати, — його гостра критика католицької церкви, розвивана ним теза папи-Антихриста — були для Вишенського відгомном його дитячих, таких глибоких, звичайно, переживань і вражень².

Розуміється, мусимо при тім вважати Вишенського не таким простаком і неуком, яким він часом себе називає

¹ Франко припускав, що Вишенський родився в роках 1545—1550, в 1576—1580 рр. він пішов на Афон, а вмер коло р. 1620, себто маючи 70—75 літ (с. 419—20). Але так само мислимо, що він родився десь у рр. 1538—9, мав під час афери Кровицького 12—13 літ, у 1590-х рр., коли з доручення афонської братії писав своє послання на Україну, мав не під п'ятдесят, а під шістьдесят (се здається мені правдоподібнішим), і вмер коло р. 1620, маючи 81—82 роки (в Києві 1621 р. могли не знати докладно, чи він ще живий — могли вважати живим, коли він незадовго перед тим помер — а, може, прожив і довше!)

(Сам Франко на іншій місці (с. 431) допускає, що Вишенський «мусив не раз бачити Кровицького в дитинстві особисто», як «свого земляка». В такім разі, щоб сі стріч зробили на малюго якість враження, мусив би він родитися скорше, ніж у 1545 р., бо в початку 1551 р. Кровицький перестав бути його «земляком». Се я помітив уже потім, як поставив вишенаведену гіпотезу про дещо старший вік Вишенського властиво, вона єсть іп писе і у Франка).

Земляком Вишенського Кровицький може називатися тільки через свій досить довгий побут у Вишні. Родом він був, мабуть, не тутешній: новіший біограф доводить, за вказівкою Гозія, що Кровицькі походив з Пруссії (до сього увели його рецензента в *Kwart Hist.* 1925 ст. 364).

² Що Вишенський знав писання Кровицького і вони мали чималий вплив на нього, здогадувався Франко (с. 130 і 431) і захоплював кого-небудь провести ближче порівняння між писаннями Вишенського і публікаціями Кровицького, — але сей дезидерат і досі зостається невиконаним. Ак Перетц, проводячи порівняння між писаннями Вишенського і сучасних польських письменників, так само як і Франко, писав Кровицького не мав під рукою, — і я теж не маю

в запалі полеміки. Коли він у передмові до «Терміни» свідчить, «яко граматичного дробязку не изучих, риторическое игрушки не видах, философьскаго высокоумчателного (высокомечтанія?) не слыхах», — то сим він відмежовується тільки від нової католицької, єзуїтами організованої школи. «Мой даскал протак, але от всѣх мудрѣйшій, котрый безкнижных упремудряет; мой даскаль протакъ, которій рыболовци в человѣколовци претворяет; мой даскал — которій простотою философы посмѣваетъ, мой даскаль — которій смиреніемъ гордость потлумляет», — говорить він далі, натякаючи, очевидно, на святе письмо як головне джерело своєї освіти. Але Біблією і богослужбними книгами, котрі він рекомендував православним замість світської мудрості, його власна лектура, очевидно, не обмежувалася! Його писання, їх стиль, виклад, діалектика, улюблена діалогічна форма, замилювання в дефініціях, виявляють людину, добре обстріяну в релігійних диспутах, обчитану не тільки в свято-отецькій (що можна покласти на його афонські літа), але і в полемічній, особливо протикатолицькій літературі 1550–60-х, а може й початку сімдесятих років. У своїм часі я показав на близьке споріднення Вишенського з його земляком Миколою Реєм — у підходах, у виборі тем і в самому стилі¹. Ак. Перетц пробував подати більше таких літературних аналогій, але зачерпнув їх переважно з пізніших творів, тимчасом як з кінцем 1570-х років Вишенський, мабуть, уже вийшов з цієї сфери, судячи з того, що з книгою Скарги 1577 р., яка викликала таку сенсацію і не могла б зостатись Вишенському незвісною, коли б він іще залишався в «землі Лядській», він познайомився геть пізніше, в новім виданні 1590 року! Як мислитель і письменник він сформувався на писаннях і диспутах 1550–60-х років, в атмосфері широкій, відкритій впливам різних європейських доктрин. Позиція старовіра-консерватора, котру він зайняв у своїх писаннях, була позиція, прибрана принципіально, а не результат незнаймості його з сучасною західною культурою! Він вихованець реформаційної доби, тільки православний реакціонер у результаті, так, як Оріховський й інші ставали реакціонерами католицькими. Його різка, безоглядна негачія — продукт реформаційного скепсису, а не безпосередньо православної традиції. Се свого роду Достоевський — а не Курбський чи старець Артемій, що в непорушності тримали і захищали своє московське неприятіє серед усіх спокус реформаційної доби.

Принагідно в однім з своїх писань, остереігаючи людей від спокус сучасного мудрування, Вишенський упустив слівце,

¹ Історія України VI с 299 дд

що він теж пройшов через нього — «і я колись у тій спробі (спокусі) був», і як приклад лукавої сили облесного слова згадав про своє приятельство з якимсь «містром» у Луцьку, що розповів йому, як йому вдалося звести дівчину облесними компліментами¹. Правдоподібно, у Вишенського була бурно пережита минувшина — не тільки в інтелектуальних інтересах, але і в більш житейських уподобаннях, перше ніж він то все покинув для афонської печери. Імпульсивна, поривча вдача його мусила себе проявляти в різних напрямках, перше ніж скупитись на аскетичних інтересах, — тільки, на жаль, він не схотів ближче увести нас у свою історію! Франко висловив здогад, що Вишенський служив на дворі Острозького і їздив по різних судових містах з різними дорученнями, заводив знайомості тощо, але се не має ніяких твердих підстав у наших матеріалі. Так само не знаємо нічого про те, які обставини змусили його покинути се мирське життя і за контрастом пошукати ліку в повнім відчуженні, самотності і мовчанні афонської печери. З вищенаведених міркувань виводжу, що се сталося не пізніш кінця 1570-х років.

Таким чином, у біографії Вишенського виникає прогалина в яких двадцять літ: від 1570-х до 1590-х, але нам нема потреби дуже ламати голови над нею. Коли чоловік пошукав схоронища на Афоні, з усякою правдоподібністю можемо думати, що довгий час, десять-кільканадцять літ він віддав тому, за чим ішов на Афон: повному відчуженню від світу, самозаглибленню і аскетичному вихованню, «поліруванню» і «вниманію собі» (як він се називає) під проводом якого-небудь старця. В попередніх розділах, в начерку відродженої афонської містики XIV в., дано було загальне поняття про сю аскетичну школу, власний виклад сеї системи, поданий Вишенським у «Захапці», наведемо при огляді сього твору. Тільки вповні пройшовши се «цвиченне» і почувши себе цілком свободним від спокус світу і своїх давніх потягів, він міг повернутись, уже як нова відроджена людина, до інтересів, котрими жила сучасна православна громада, і взявся між іншим за перо, щоб їй послужити. Коли се і як сталося? Се питання хронології творів Вишенського, над котрим годиться нам трохи спинитися.

Маємо тепер 20 творів Вишенського². З них десять з додатком вступних статей заховалося в згаданій вище копії б.

¹ «Отвѣтъ Феодула», с 114, див нижче

² От їх видання — насамперед ті, що увійшли до «Терміні» (в тім порядку, як вони там вичислені, 1—12), потім всі інші (в хронологічному порядку)

1 Передмова «Терміні» — з Підгорецького збірника, видав її Франко в Київ Старині 1889 IV дод с 27, кілька поправок на підставі того ж тексту подав Щурат у Львів Записках т 87 с 58